

TON VAN KALMTHOUT

## Vruchten van een vreemde stam

Over de negentiende-eeuwse receptie van buitenlandse literatuur in Nederland

*Abstract* – This article explores some prospects of research into the reception of foreign literature in nineteenth-century Holland and concentrates on an institutional approach of reception research. This approach directs the attention to cultural distribution channels through which literature from abroad has been imported and translated. There is a discussion of the ways in which Dutch translators worked in the service of journals and other periodicals, of the theatrical world and of the publishing trade. In this context, the ‘translation urge’ of the Dutch and their appreciation of translating come up for discussion, as well as nineteenth-century notions of originality and imitation, which complicate reception research.

Aangezien wij bedoelen onze arbeid zoo ruim mogelijk op te vatten, zullen wij onder de rubriek der fraaie letteren alles stellen, wat op dit gebied in proza is verschenen, de toneel-literatuur er onder rekenen, ons onderzoek zelfs voortzetten in de feuilletons der voornaamste dagbladen en in het belletristische gedeelte der tijdschriften[,] en tevens trachten uit het gehalte der voornaamste vertaalde romans en novellen den smaak van het lezend publiek te leeren kennen, waarom wij dan ook in het kort de vertalingen zullen nagaan.<sup>1</sup>

Zo verwoordt een kroniekschrijver van het literaire leven in het tijdschrift *Noord en Zuid* van 1884 hoe ruim het literaire veld toen al kon worden opgevat. In deze bijdrage zal ik vaker te rade gaan bij dat primair op een publiek van studerende onderwijzers gerichte blad. Onder leiding van Taco H. de Beer, tevens literair criticus en geschiedschrijver, vertaler en leraar Engels en Duits, concentreerde het zich op de Nederlandse taal- en letterkunde, maar daarbij had het een open oog voor anderstalige literatuur. Dat maakt *Noord en Zuid* geschikt als vertrekpunt voor een verkenning van de onderzoeksmogelijkheden met betrekking tot de receptie van buitenlandse literatuur in het negentiende-eeuwse Nederland.

Ik doe dat in de vorm van een oriënterende beschouwing; veel zal dus onbesproken blijven. Ik laat bijvoorbeeld de doorwerking van de bijbel terzijde, evenals die van de klassieke literatuur. Evenmin besteed ik aandacht aan de jeugdliteratuur, die toch, zegt onze kroniekschrijver, grotendeels uit vertalingen bestond.<sup>2</sup> Wat ik wél bespreek, zijn om te beginnen enkele benaderingen in het receptie-onderzoek, die

1 ‘Fraaie literatuur’ 1884: 66.

2 ‘Fraaie literatuur’ 1884: 86. Er waren ook buitenlandse uitgevers die voor de Nederlandse kinderboekenmarkt produceerden. Zie Buijnsters & Buijnsters-Smets 2001: 368-391 en 454-456. – Voor tal van facetten die hier niet of slechts vluchtig aan de orde komen, verwijs ik naar bibliografieën als die van Kuipers (1983) en Hermans (1991), die een belangrijke basis hielpen leggen voor de studie van de receptie van buitenlandse literatuur in Nederland en Vlaanderen. Wat betreft de 19e eeuw geldt dat eveneens voor de vertaalhistorische bloemlezingen Korpel 1993, Koster 2002 en Koster & Naaijkens 2002, alsmede voor de door Cees Koster geïnitieerde website over ‘19e-eeuwse vertaalgeschiedenis’: <http://home.planet.nl/~koste327/vertaalgeschiedenis/hoofdpagina.html>.

ik schematiseer als een auteurs- of oeuvregerichte, een genregerichte en een institutionele. De laatste benadering richt zich in het bijzonder op culturele distributiekanaalen. Die komen nader aan de orde als ik vervolgens de import en het vertalen van literatuur belicht, evenals de vermeende vertaalzucht van de Nederlanders en de waardering voor het vertaalbedrijf. Ik rond af met een factor die het onderzoek naar de receptie van buitenlandse literatuur kan compliceren, namelijk de negentiende-eeuwse notie van oorspronkelijkheid en navolging.

De literatuurgeschiedschrijving in Nederland heeft zich al vaker bekommerd om wat ons in dit themanummer bezighoudt. Net als na de Eerste Wereldoorlog, leefde na 1945 de literatuurwetenschappelijke belangstelling voor een natieoverstijgende benaderingswijze op. Dat leverde toen onder meer *state of the art*-artikelen op van de Vlamingen Paul de Smaele en Robert Van Nuffel, over de bestudering van de invloed die respectievelijk de Franse en de Italiaanse literatuur in het verleden hadden gehad op de Nederlandse.<sup>3</sup> Veelzeggend is dat De Smaele zich nog voor een belangrijk deel kon baseren op een soortgelijk overzicht van zijn Nederlandse collega K.R. Gallas van 25 jaar eerder, terwijl Van Nuffel gedeeltelijk teruggreep op een 35 jaar oud, bibliografisch proefschrift van Johannes Berg, die zich beperkt had tot de negentiende eeuw.<sup>4</sup>

Veelzeggend is eveneens dat vergelijkbare studies over 'de' Engelse en 'de' Duitse invloed na de Tweede Wereldoorlog nagenoeg uitbleven.<sup>5</sup> Min of meer complete overzichten van de doorwerking van zulke dominante literaire systemen als de Duits- en de Engelstalige moeten ondoenlijk zijn gebleken, alleen al uit kwantitatief oogpunt. Recentere pogingen om de transmissie en receptie van literatuur uit andere taalgebieden compleet in kaart te brengen, beperken zich dan ook tot de minder invloedrijke. Zo kon Ludo Simons in 1985 bijna de helft van zijn tweedelige studie over de Vlaamse en Nederduitse literatuur in de negentiende eeuw inruimen voor de wederzijdse receptie en beïnvloeding van deze 'kleine literaturen'. Cees Willemsen moest een in 1989 begonnen artikelenreeks over de ontvangst van de Russische literatuur sinds het eind van de achttiende eeuw afbreken rond 1900,<sup>6</sup> maar Diederik Grit zette in zijn proefschrift uit 1994 de belangrijkste literaire betrekkingen tussen Nederland en Scandinavië sinds de zeventiende eeuw vrijwel compleet op een rij. En in 2006 verscheen bijvoorbeeld een bundel artikelen over de Nederlandse receptie van poëzie uit Perzië, met daarin een overzicht van J.T.P. de Bruijn, die na enkele 'Perzische experimenten' van Bilderdijk rond 1820 meteen kon overstappen op de jaren 1890.

3 De Smaele 1952; Van Nuffel 1954. Beide werden eerder gepresenteerd als lezing op het 18e Vlaamse Filologencongres van 1949, samen met vergelijkbare lezingen van P.M. Boer-den Hoed over Scandinavische invloeden, H. Uyttersprot over Duitse, F. De Backer over Engelse en J.G. Geers over Spaanse invloeden (*Handelingen* 1949: 201-205). Twee hiervan zijn eveneens gedrukt: Boer-den Hoed 1952 en Geers 1953.

4 Overigens kon deze proeve volgens Van Nuffel 1954: 87-88, maar beter overgedaan worden, gezien de 'ontelbare fouten in de namenspelling' en andere 'grote tekortkomingen' waarmee Berg blijk zou hebben gegeven van 'totale onwetendheid'.

5 Voorzover ik weet zijn de in n. 3 vermelde lezingen van Uyttersprot en De Backer niet in druk verschenen. Wel verzorgden Riewald & Bakker 1982 een uitgebreide bibliografie m.b.t. de ontvangst van de Noord-Amerikaanse literatuur in de negentiende eeuw, met een inleiding over die receptie.

6 Willemsen 1989-1990. Niet afgebroken, maar minder getailleerd is het overzicht in Willemsen 1989. Zie Waegemans & Willemsen 1991 voor een bibliografie.

## Auteurs, genres en distributiekkanalen

Als het gaat om de ontvangst van literatuur uit de ons omringende grotere taalgebieden, blijken partiële studies aanzienlijk meer kans op afronding te hebben. Het kennelijk meest voor de hand liggende, want in de loop van de tijd het vaakst ondernomen receptieonderzoek, is dat naar de ontvangst van het oeuvre van individuele auteurs of zelfs van afzonderlijke werken. Dat heeft de laatste decennia de kennis aanmerkelijk vergroot over de Nederlandse waardering voor of navolging van een reeks grote buitenlandse schrijvers uit de negentiende eeuw. Deze auteursgerichte benadering heeft weliswaar zijn hegemonie verloren, maar is nog altijd een zeer vruchtbare. Het blijkt bovendien mogelijk om aan de hand van een hoeveelheid auteurs- of oeuvregerichte receptiestudies te komen tot een synthese die algemenere patronen van internationale transmissie en doorwerking aan het licht brengt, zoals onlangs nog gedaan is met betrekking tot vrouwelijke auteurs.<sup>7</sup> Maar er zijn ook andere invalshoeken.

Zo is er de mogelijkheid van een genregerichte aanpak. Die kent momenteel niet zo veel vertegenwoordigers, maar heeft in het recente verleden wel belangwekkende inzichten opgeleverd over de smaak van het lezerspubliek en de internationale inbedding van de Nederlandse literatuur in de negentiende eeuw. Ik denk hier in de eerste plaats aan populaire genres als de roman, de *gothic novel* in het bijzonder, de typebeschrijving, en, van een andere orde, de ‘immorele literatuur’, die vooral uit Frankrijk afkomstig zou zijn.<sup>8</sup> Hoe belangwekkend ook, ik stip deze genregerichte optie slechts aan in het voorbijgaan, om wat langer stil te kunnen staan bij een tweede alternatief, georiënteerd op de distributiekkanalen waarlangs processen van internationale transmissie en doorwerking zich voltrokken.

Onlangs heb ik uiteengezet dat er in de periode 1880-1940 via het onderwijs in de moderne vreemde talen slechts een beperkte kennismaking mogelijk was met buitenlandse literatuur. Voor een kosmopolitisch referentiekader bij het lezerspubliek stond destijds veeleer het vertaalwezen borg, in symbiose met uitgeverijen van boeken en periodieken en met het theaterbedrijf.<sup>9</sup> De vraag is in hoeverre de literaire wereld zich in de negentiende eeuw al in die richting aan het bewegen was, en zo ja: hoe dat dan gebeurde. Zoals bekend zou het voortgezet onderwijs, en daarmee het literatuuronderwijs, pas in de loop van de tweede eeuw helft toegankelijk worden voor bredere lagen van de Nederlandse bevolking. Leergierigen deden daarnaast vaak literaire kennis en vaardigheden op door zelfstudie en – bij wijze van volwasseneneducatie op particulier initiatief – door deelname aan het culturele verenigingsleven. Voordrachten en lezingen met achtergrondinformatie brachten kunstlievende leden en hun introducés extra literaire competentie bij.<sup>10</sup> Sommige genootschappen legden zich ook wel speciaal toe op internationale literair-culturele vorming, zoals de in 1883 gestichte Alliance Française of de vroegere en kleinschaliger *English societies* van Groningen, Amsterdam en Rotterdam.<sup>11</sup>

7 Van Dijk et al. 2004. Zie i.h.b. de bijdragen hieraan van Hausdorf en Visser over negentiende-eeuwse schrijfsters.

8 Resp. Kloek 1997, Van Gorp 1996, Wezel 1996 en Van Zonneveld 1978.

9 Van Kalmthout 2007.

10 Zie over de genootschappelijke voordrachten- en lezingencultuur tussen ca. 1850 en 1914: Van Kalmthout 1998: 176-196.

11 Bruézière 1983 en Chaubet 2006; Wilhelm 1999; Meijer & Van Werven 2004; Van den Berg 1996.

## Geïmporteerde en vertaalde werken

Intussen voerde de boekhandel een stortvloed aan buitenlandse fictie aan, in de oorspronkelijke taal of in vertaling. Graag zou ik meer zicht krijgen op de ontwikkeling van beide segmenten, om contemporaine berichtgeving over de toegestroomde lectuur op betrouwbaarheid te kunnen beoordelen. Wel is al een begin gemaakt met de bestudering van de manier waarop uitgeverfamilies met Duitse wortels, zoals Bohn en Thieme, zich hebben beijverd voor de introductie van Duitstalige literatuur.<sup>12</sup> En ook is inmiddels het nodige bekend over de wijze waarop Engelse literatuur in de negentiende eeuw een steeds groter marktaandeel verwierf in Nederland.<sup>13</sup> Volgens het hierboven aangehaalde publicatieoverzicht in *Noord en Zuid* leverde Engeland in 1884 zelfs het grootste contingent vertaalde romans.<sup>14</sup> Maar als we mogen afgaan op een vier jaar eerder in dat tijdschrift gepubliceerde getuigenis van de Oostenrijkse literatuur- en theaterhistoricus Ferdinand von Hellwald, overtrof op dat moment het aantal in Nederland gelezen, uit het Duits vertaalde romans die welke uit het Engels en Frans vertaald waren ‘aanmerkelijk’:

Verschijnt in Deutschland een nieuwe roman van *Auerbach, Spielhagen, Freitag* of een ander bekend schrijver, dan ziet het lezend Hollandsch publiek reeds lang te voren met gespannen verwachting de verschijning daarvan te gemoet, en de uitgever der vertaling kan zeker zijn, dat hij goede zaken maakt. Feitelijk heeft in den laatsten tijd bij ons geen, slechts half lezenswaardige roman de pers verlaten, of hij kreeg daar [in Nederland] reeds dadelijk, in Hollandsch gewaad gekleed, zijn plaats in de bibliotheken en leesmuseums.<sup>15</sup>

Al die vertalingen namen intussen niet weg, aldus een redactionele voetnoot bij deze passage, dat ook het aantal *geïmporteerde* Duitse romans ‘reusachtig’ was: ‘Er is zeer zeker geen land in Europa, dat in evenredigheid tot de bevolking, zooveel Duitse werken leest.’ En dat lag niet alleen aan het grote aantal in Amsterdam en Rotterdam woonachtige Duitsers, aangezien er in kleinere plaatsen ook veel leesgezelschappen waren die ‘de nieuwste werken in vier talen’ lieten circuleren. Daarbij hadden Duitse boeken dan de voorkeur, zegt deze bron, ten eerste omdat jongelui het eerst Duits konden lezen, ten tweede ‘omdat de Duitse toestanden en de Duitse denkbeelden ons [Nederlanders] nader liggen dan de Engelsche of de Fransche’, en ten derde omdat het commissiestelsel van de Duitse boekhandel het de Nederlanders als geen ander gemakkelijk maakte om boeken uit Duitsland ter inzage te krijgen.<sup>16</sup>

Enkele jaren later voert de overzichtschrjver van *Noord en Zuid* de mate van geestelijke verwantschap aan, als hij een verklaring zoekt voor het opmerkelijke feit dat er zo weinig Franse romans in het Nederlands verschijnen. Misschien staan de zeden en gewoonten in die Franse boeken te ver af van de Nederlandse, oppert hij. Maar het kan ook zijn dat het lezende publiek zo goed Frans kan, dat

12 Leemans 2006.

13 Van der Weel 2000 en 2006.

14 ‘Fraaie literatuur’ 1884: 87.

15 Von Hellwald 1880: 285.

16 Von Hellwald 1880: 285-286 n. 1. Zie over de negentiende-eeuwse importhandel ook: Luger 1996: 151-160, Van der Weel 2000 en Dongelmans 2001.

vertalen overbodig is, te meer daar Franse boeken gewoonlijk goedkoper zijn.<sup>17</sup> Daarbij gaat deze zegsman overigens wel voorbij aan het feit dat Nederland in de jaren 1855-1862 auteursrechtverdragen met Frankrijk, België en Spanje gesloten had, wat het voor Nederlandse uitgevers ongetwijfeld ook minder lucratief maakte om Franse boeken te laten vertalen. Maar dat vrij veel Nederlanders het Frans beheersten, werd in ieder geval wel vaker genoemd als een reden waarom er weinig vertaald werd uit die taal.

Hoe zat dat dan met toneelstukken? Daar lagen de verhoudingen anders. Een volgende redactionele voetnoot bij Von Hellwalds stuk leert dat er de laatste twintig jaar, dus sinds 1860, ook veel meer toneel uit het Duits dan uit het Frans vertaald is, maar dat Franse stukken de laatste zes jaar wel ‘veel meer in trek’ zijn.<sup>18</sup> Dit lijkt al te bescheiden voorgesteld, want ook over een langere periode bezien verkreeg het uitgevoerde toneelrepertoire van Franse herkomst waarschijnlijk een overwicht. Meer dan de helft van wat het toonaangevende Nederlandstalige huisgezelschap van de Koninklijke Schouwburg in Den Haag op de planken bracht vóór 1860, was van Franse origine, tegenover ongeveer een kwart aan Duits materiaal.<sup>19</sup> Daarnaast omvatte het repertoire van de Hollandsche Schouwburg slechts ongeveer 1/8 aan oorspronkelijk Nederlandstalig werk. Alleen toen de Belgen in 1830 in opstand kwamen, kregen stukken van Noord-Nederlandse bodem even de overhand.<sup>20</sup>

## Vertaalzucht

Niet voor niets luidde een veel gehoorde klacht dat Nederland behept was met een ongebreidelde neiging tot vertalen en bewerken, en dat was altijd al zo geweest. De Middelnederlandse letterkunde was volgens Busken Huet veeleer een West-Europese letterkunde:

De taal van het *Nevelinge*-, de taal van het *Roelandslied*, de taal van den *Willem van Oranje*,<sup>21</sup> waren voor de ontwikkeldsten onder de Nederlanders der 13<sup>de</sup> eeuw geen gesloten boeken. Zelfs kan beweerd worden, wanneer men op het middelmatig talent der middennederlandsche overzetters dezer laatste gedichten let, dat een Nederlander dier

17 ‘Fraaie literatuur’ 1884: 87-90.

18 Von Hellwald 1880: 294.

19 Een groot deel van de Duitse vertalingen betrof werk van de beide succesauteurs August von Kotzebue en August Wilhelm Iffland, die volgens Kalff 1906-1912, dl. VI: 262-263, tussen 1790 en 1813 in Nederland vertegenwoordigd waren met resp. 120 en 30 titels. Een redactionele noot bij Von Hellwald 1880: 288, geeft voor Kotzebue nog grotere aantallen in een overzichtje van de populairste toneelschrijvers: ‘Van *Kotzebue* komen op de boekenlijsten tusschen 1789 en 1825 honderden titels voor, zoo van herdrukken als van uitgaven van hetzelfde stuk onder verschillende titels. In de eerste jaren zijn het veel treurspelen, na 1815 hoofdzakelijk kluchtspelen. In talrijkheid van titels volgen op *Kotzebue* hier *Iffland* en *Holberg* en dan de Franschman *Picard*, van wien *Schiller* ook vertaalde en daarna van de Franschen *Molière* en *Voltaire*; in nieuwere tijden werd *Scribe* het meest vertaald.’ Het gaat hier overigens niet om *gespeelde*, maar om *gedrukte* toneelwerken.

20 Van Kalmthout 2004a: 53 en 63. De opgegeven verhoudingen zijn gebaseerd op Boulangé 1989: 5, en Boulangé 1991: 4-6.

21 Bedoeld is de cyclus Frankische ridderromans over Guillaume d’Orange, daterend uit de elfde en twaalfde eeuw.

dagen geen hoogvlieger behoefde te zijn om met de letterkunde onzer oostelijke en onzer westelijke naburen tamelijk gemeenzaam te verkeerem.<sup>22</sup>

En in de zeventiende eeuw, zo signaleerde Kalff aan het begin van de twintigste, kwam het voor dat er in de Nederlanden minstens zo veel vertaalde kluchten en blijspelen verschenen als oorspronkelijke. Deze literatuurhistoricus veronderstelde dat de literaire oriëntatie op het buitenland bevorderd werd door de internationale handel die Nederland dreef.<sup>23</sup> Maar zijn collega Te Winkel meende dat zelfstandig denken de Hollandse dichters nu eenmaal niet gegeven was. Als er te onzent onafhankelijke intellectuele prestaties geleverd waren, was dat hoofdzakelijk te danken aan Vlamingen en Brabanders die ‘in dichte drommen’ naar het Noorden uitgeweken waren.<sup>24</sup>

Zelf zou ik een verklaring voor die vertaalwoede liever zoeken in het mechanisme van vraag en aanbod. In 1840 verontschuldigen de Hollandsche Schouwburg-directeuren Hoedt & Bingley hun keuze voor een Parijse publiekstrekker als *De schipbreuk der Medusa* door aan te voeren dat er nu eenmaal veel te weinig speelbaars van nationale makelij beschikbaar was.<sup>25</sup> Dat tekort zou de Nederlandse theaterwereld de hele negentiende eeuw blijven voelen. Ik vermoed dat het mede werd veroorzaakt door het abonnementensysteem van de schouwburgen, die hun abonnees de nodige afwisseling moesten garanderen met een zeer hoge omloopsnelheid van het opgevoerde repertoire. Bij een gezelschap als de Hollandsche Schouwburg stonden de meeste stukken niet langer dan vijf dagen op het programma.<sup>26</sup> Er was hier dus zeker een markt voor vertalingen, die Nederlandse schrijvers onmogelijk in zijn geheel konden bevoorraden, en zeker niet voor de geringe bedragen die theaterexploitanten gewoonlijk voor vertalingen neertelden. En daar kwam dan nog bij dat de internationale productie deze exploitanten natuurlijk ook een veel ruimere keuze bood.

Een andere sector die om goedkope fictie verlegen zat, was de periodieke pers. Zoals bekend, nam het kranten- en tijdschriftenbedrijf vooral een hoge vlucht in de tweede helft van de negentiende eeuw, net als de talrijk opkomende en voor een belangrijk deel met vertaald materiaal gevulde literaire series.<sup>27</sup> Presenteerde een weekblad als *Euphonia* in de jaren 1810 en 1820 vertalingen uit, onder meer, het Frans, Duits en Engels, nadien waren het in Nederland bijvoorbeeld *Het Lees kabinet*, *De Gids*, *Europa* en *De Tijdspiegel* die fictie van buitenlandse herkomst aanboden. *De Tijdspiegel* had ook een speciale rubriek waarin vertalingen besproken werden. En de dagbladpers ontdekte het feuilleton. Het *Nieuws van den Dag*, het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Amsterdamer* – allemaal drukten ze veelal uit het buitenland afkomstige romans af in vele afleveringen. Dat werd een doeltreffend middel geacht om lezers te binden. Die zouden de keuze van hun krant zelfs wel laten afhangen van het feuilleton.

22 Busken Huet 1882-1884, dl. I: 576-577.

23 Kalff 1906-1912, dl. V: 207 en 45.

24 Te Winkel 1922-1927, dl. III: 55.

25 Van Kalmthout 2004a: 63.

26 Gillhoff 1938: 31.

27 Kuitert 1993.

## Waardering van het vertalen

Toch stond het vertaalbedrijf bijna de hele negentiende eeuw in een kwade reuk; al sinds de tweede helft van de achttiende eeuw zag menigen het als een ernstige bedreiging van de Nederlandse taal en cultuur. Zorgwekkend leek niet alleen de overstelpende hoeveelheid vertalingen die na 1750 vervaardigd werd, maar ook de ondermaatse kwaliteit van veel vertaalwerk. Deze zou zowel te wijten zijn aan een weinig kieskeurige selectie van over te zetten teksten als aan de gebrekkige taalvaardigheid van veel vertalers, die slechts om den brode heetten te vertalen, en dus niet uit liefde voor de kunst. Het is een zienswijze die na 1800 steeds meer bijval zou vinden.<sup>28</sup> Gezien de alomtegenwoordigheid van vertalingen is het niettemin opmerkelijk hoe misprijzend negentiende-eeuwers over het vertaalbedrijf zijn blijven schrijven. Men diende zijn dorst te laven aan de bron, heette het, en niet met gefuste of gebottelde dranken.

In zijn zeker tot 1860 herdrukte *Mengelpoëzy* uit 1799 verwoordde Bilderdijk de door veel van zijn tijdgenoten beleden noodzaak om adapterend te vertalen:

Hy bedriegt zich, die ooit gelooft, van een oud Dichter een redelyk naauwkeurig denkbeeld in zijne Vertaling te kunnen geven. De inhoud, de opvolging der gedachten, de afwisseling der onderscheiden soorten van stijl die een Schrijver gebruikt: zie daar byna alles, wat men in der daad uit kan drukken. Den Schrijver te doen spreken alsof hy-zelf in onze Taal had gedacht en geschreven, is gewis 't hoogste toppunt van volkomenheid waartoe men het brengen kan. Maar het onderscheid van twee Talen, die door den tusschenstand van verscheidene Eeuwen van elkander verwijderd zijn, is te groot, om het geen men in de eene zekere wijze gezegd vindt, op juist de zelfde wijze in de andere uit te drukken; zoo, dat het op gelijke wijze zoude aandoen.<sup>29</sup>

Veel negentiende-eeuwse vertalers volgden de dichter daar nog in, ook als het tijdsverschil geringer was, waardoor ze een gemakkelijk doelwit werden voor de kritiek dat ze de originele tekst tekortdeden. Dat was al vaak zo, constateerde Kalff, in de zeventiende en achttiende eeuw, toen de werken van zelfs de grootste toneelschrijvers in Nederland verprutst werden tot iets dat 'uitermate onbeteekenend' moest heten.<sup>30</sup> In de negentiende eeuw was dat niet anders.

Aan een uit 1854 daterende opsomming van Byron-vertalingen in het tijdschrift *De Navorscher* voegt de opsteller de mededeling toe: 'Hoe middelmatig de meeste dezer vertalingen zijn, zullen zij, die met het oorspronkelijke bekend zijn, gemakkelijk opmerken en bejammeren'. Hij had het hier zowel over vertaalwerk van, uitgerkend, Bilderdijk en zijn 'vrouwe' als over dat van Nicolaas Beets, Isaac da Costa, J.J.A. Gouverneur, Adriaan van der Hoop, Karel Ledeganck, Jacob van Lennep en Jan van Walré.<sup>31</sup> Zulke literatoren van naam en faam werden dus evenmin gespaard

28 Korpel 1992: 49-58.

29 Bilderdijk 1860-1861, dl. I: VII-VIII; vgl. ook XI. – Naast de opvatting dat vertalen een vorm van adapterende *imitatio* diende te zijn, verkondigde Bilderdijk aan het begin van de 19e eeuw ook wel dat een vertaling een eigen, geheel nieuwe schepping van de vertaler was (Korpel 1992: 118-120). Later in de eeuw zou dat standpunt meer aanhangers krijgen, zoals Jacob van Lennep en Nicolaas Beets (vgl. Van Kalmthout 2004b).

30 Kalff 1906-1912, dl. V: 209-210; dl. VI: 460.

31 N.B. 1857.

als de talrijke broodvertalers die het vertaalbedrijf voortdurend zo'n slechte naam bezorgden. Tollens' in 1839 verzamelde vertalingen uit het Duits, Engels en Frans kon men volgens de *Noord en Zuid*-redactie moeilijk beschouwen als *Dichtbloemen, bij de naburen geplukt*, zoals de titel van de bundel luidde; ze waren veeleer 'met onbedreven hand *van den stengel gerukt*.'<sup>32</sup> En Alberdingk Thijm leverde weliswaar een 'vrij verdienstelijke' vertaling van de *Misanthrope*, schreef een ander, maar

Hoezeer zinkt zij [...] bij het oorspronkelijke in het niet, hoeveel moeite kost het hem, die het laatste [het origineel] kent en liefheeft, de eerste [de vertaling] tot een einde te brengen.

Dreigend voegt hij eraan toe:

De ontzagwekkende meesterwerken zijn zonder genade voor hem, die zich er aan vergrijpt. Wie ze bewonderen wil, moet zich tot hen omhoog werken. Een vertaalde '*Misanthrope*' is niet meer van Molière.<sup>33</sup>

Voor wie een dergelijke precieze vertaalopvatting nog aanhing aan het eind van de negentiende eeuw, moet Willem Paap een extra ontluisterend portret van de Tachtigers geschilderd hebben, toen hij ze in zijn sleutelroman *Vincent Haman* voortdurend in de weer liet zijn met vertaalwerk. Moree alias Willem Kloos vertaalt hier Vergilius, De Milde alias Hein Boeken fragmenten van Dante; Ruygrok ofte wel Jac. van Looy drama's van Shakespeare. Vertalen wordt, net als het schrijven óver andermans werk, door Paap voorgesteld als een in het oog lopende demonstratie van creatief onvermogen. 'Gek, dat de menschen in Holland altyd zoo zaten te vertalen. En dat ze daar zoo'n waarde aan hechtten', mijmert de sympathieke Esther Luzac in het boek,

Waarom of ze tegenwoordig in Holland toch weer allemaal aan 't vertalen waren in plaats van zelf kunst te maken? En als zy niet zaten te vertalen, dan schreven ze óver anderen, over Shakespeare, Zola, Dante... Als die Zola, Dante, Shakespeare altyd hadden zitten vertalen en schryven over anderen, hadden ze hun kunst niet klaar gekregen...<sup>34</sup>

Toch was voor de reputatie van de vertaalsector het tij inmiddels flink aan het keren bij het verschijnen van Paaps roman in 1898.

Een vertaling was weliswaar niet van dezelfde artistieke orde als een oorspronkelijk literair werk, maar zeker in de laatste decennia van de negentiende eeuw vereiste het vertalen van serieuze literatuur wel degelijk de hand van een kunstenaar. De taaldidacticus C.H. den Hertog ging in 1889 nog een stap verder toen hij betoogde dat een kunstzinnige vertaler de oorspronkelijke auteur zelfs kon overtreffen:

Wij zouden durven beweren, dat artistieke vertalers, die het overbrengen van de eene taal in de andere, tot meer dan een handwerk verheffen, – wij denken aan Lindo, Vosmaer,

<sup>32</sup> Von Hellwald 1880: 289.

<sup>33</sup> Mehler 1891: 137. – Van de plusminus dertig toneelstukken die van Molière in Nederlandse vertaling uitgebracht werden, waren *De vrek* en *Tartuffe* zo populair, zei Mehler, dat ze 'bijna nationale blijspelen' geworden waren. Ook Kalff 1906-1912, dl. V: 210-211, stelde het werk van Molière voor als getransformeerd tot Nederlands erfgoed, maar niet in zijn voordeel: 'Enkele dezer stukken moeten eer bewerkingen dan vertalingen heeten, daar zij min of meer genationaliseerd zijn [...]. [...] overigens is hier als elders alles vergroefd, de geestigheid gedaald tot boert, de charge aangezwollen tot caricatuur.'

<sup>34</sup> Paap 1898: 160-161



Huet, Burgersdijk, Van Hamel, – in hun onvermoeid zoeken naar de meest geschikte equivalenten, soms meer kans hebben, de verborgen schatten der taal aan het licht te brengen, dan de oorspronkelijke kunstenaar, die veel eerder in de verleiding komt zijne gedachten eenigszins te wijzigen, naar de voor de hand liggende uitdrukkingen, welke hem toevloeien, en die hij niet altijd den moed heeft terug te wijzen.<sup>35</sup>

Den Hertog schreef dit toen hij deel uitmaakte van de *Noord en Zuid*-redactie, waarin hij Taco de Beer bijstond in diens letterkundige onderricht aan de studerende onderwijzer. Deze was de vreemde talen meestal niet machtig, maar, zo meende Den Hertog, hij kon zijn geestelijke horizon alsnog aanzienlijk verruimen met vertalingen. Door deze te bestuderen en ook zelf te vervaardigen zou hij zich bovendien stilistisch kunnen bekwamen, doceerde De Beer, terwijl de lectuur van buitenlandse schrijvers hem tevens voorbereidde op de studie van de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Tal van literair-historische feiten waren immers niet te duiden zonder het juiste internationale perspectief.<sup>36</sup>

### Navolging en oorspronkelijkheid

Eén van die literair-historische feiten was dat literatoren nog wel eens geheimzinnig deden over de buitenlandse herkomst van hun bronnen. Jacob van Lennep raakte daardoor ook omstreden, omdat hij al te achteloos omging met de grens tussen literaire navolging en letterdieverij.<sup>37</sup> Ingewikkelder werd het – en ook dat deed Van Lennep wel eens – als auteurs een dwaalspoor uitzetten, zoals Betje Wolff, Bilderdijk en Tollens met hun Bürger-vertalingen. Daarvan suggereerden ze dat het rechtstreekse overzettingen waren van gedichten uit Thomas Percy's *Reliques of Ancient English Poetry*, terwijl ze dus in werkelijkheid Duitse bewerkingen daarvan door Gottfried August Bürger hadden vertaald. In andere gevallen verwezen ze weer alleen vaag naar een bron die Percy had opgegeven.<sup>38</sup>

Nu was het gebruik van tussenvertalingen in de achttiende eeuw nog een gangbaar verschijnsel geweest, maar rond 1800 rezen daar bezwaren tegen.<sup>39</sup> En met vertalingen uit de tweede hand die niet als zodanig werden gepresenteerd, ging men in negentiende-eeuwse ogen eens te meer over de schreef. Literaire stof overnemen zonder vermelding van de vindplaats was weliswaar geoorloofd, maar alleen als die in een geheel nieuwe, en niet enkel vertaalde vorm gegoten werd. Zo'n voorschrift is tevens een vermaning aan de hedendaagse receptie-onderzoeker, om bedacht te zijn op dwaalsporen en om zich rekenschap te geven van de normen en gebruiken ten aanzien van literaire ontleeningen. Deze conventies hangen samen met opvattingen over oorspronkelijkheid en navolging, die, denk ik, pas rond 1860 begonnen op te schuiven in de richting van ons moderne begrip van ontleening en plagiaat.<sup>40</sup>

35 Den Hertog, 1889: 99-100.

36 De Beer 1890: 334-335; De Beer 1895: II-III.

37 Zie bv. Maas 2000: 16-18.

38 Zie bv. De Beer 1888: 260, en De Beer 1891: 191-192.

39 Korpel 1992: 128-131.

40 Van Kalmthout 2004b.

Iets oorspronkelijks of origineels was in de eerste helft van de negentiende eeuw nog niet per definitie datgene wat nog nooit vertoond was; het was eerder iets waarin een *oorsprong* tot uitdrukking kwam. In zijn gezaghebbende *Verhandeling* over de invloed van diverse Europese literaturen op de Nederlandse, geschreven in 1821, gaat Willem de Clercq uit van een oorspronkelijkheidsconcept dat bovendien een religieuze dimensie heeft.<sup>41</sup> Volgens hem heeft de Europese beschaving christelijke wortels en kan die literatuur die van deze christelijke origine het meest heeft behouden, het best de (goddelijke) waarheid tot uitdrukking brengen. Letterkundige beïnvloeding is een middel tot overdracht van de oorspronkelijkheid ofte wel de waarheid. Beïnvloed worden is daarmee voor De Clercq niet alleen het formeel overnemen van stilistische uiterlijkheden, maar ook een geestelijk assimilatieproces. Een nationale literatuur is ontvankelijker voor het vreemde, naarmate de geestelijke verwantschap tussen beide groter is. Het oorspronkelijke en het eigene van die literatuur blijven bij alle navolging het best bewaard in het contact met een verwante literatuur, aldus De Clercq.

Vreemde invloed is op zichzelf niet erg; het komt erop aan wat de ontvanger er mee doet, hoe het contact met het vreemde wordt verwerkt, en of de oorspronkelijkheid daarbij bewaard blijft. De waarde van een nationale literatuur wordt volgens De Clercq immers bepaald door de mate van oorspronkelijkheid. Dat gehalte kan worden aangetast door een te vergaande navolging van een literatuur die minder oorspronkelijk is en dan gaat domineren. De Clercq onderscheidt namelijk verschillende soorten navolging: het navolgen van klassieke auteurs om ze te overtreffen en het navolgen van moderne. Het laatste schiet in sommige gevallen door en leidt dan tot onderwerping. Dat heet ‘slaafse navolging’. Dit vindt De Clercq extra gevaarlijk als het gaat om de Romaanse literaturen, *in casu* de Italiaanse en Franse, die zich ver van het oorspronkelijke verwijderd hebben door open te staan voor sterke klassieke, dus onchristelijke invloeden. Het is een visie, al dan niet rechtstreeks ontleend aan De Clercq, die in de negentiende eeuw een rol lijkt te hebben gespeeld bij de verontruste kijk op de verhouding tussen de Franse en de Nederlandse literatuur. De laatste zou daarin een slavin zijn, ‘die zich, bij afwezigheid van Mevrouw de meesteres, met den opschik mooi tracht te maken van haar, voor wie zij kruipt’. Ik citeer hier A.S. Kok, die zelf enige naam maakte als Dante- en Shakespeare-vertaler, maar zich in 1894 niettemin zorgen maakte over

de vernietiging van het nationaal karakter in onze literatuur; al wat er frisch en oorspronkelijk in is of kon zijn, wil men enten op een vreemden stam, maar de vruchten, die er van komen smaken niet naar vaderlandschen grond.<sup>42</sup>

## Besluit

Naast de mogelijkheid om de negentiende-eeuwse ontvangst van individuele auteurs en hun werk of de verspreiding van zich internationaal verbreidende gen-

<sup>41</sup> De Clercq 1824 (2e dr. 1826). Hierover: Brandt Corstius 1961, waarop ook het nu volgende gebaseerd is. Zie ook: Schenkeveld 1962: 75-122.

<sup>42</sup> Kok 1894: 389-390.

res te bestuderen, heb ik de mogelijkheid van onderzoek naar distributiekanaalen uitgelicht. Resultaten van auteurs- of genregericht onderzoek zouden daarmee ingekaderd kunnen worden en meer reliëf kunnen krijgen. Zo moeten we het culturele verenigingsleven niet over het hoofd zien als medium voor de introductie en verspreiding van anderstalige literatuur. Maar minstens zo belangrijk lijkt me onderzoek naar het vertaalwezen, zoals dat in dienst stond van het kranten- en tijdschriftenbedrijf, de theaterwereld en de boekhandel, die overigens ook literatuur importeerde in onvertaalde gedaante. Wie de receptie van literatuur in vertaalde vorm wil bestuderen, moet zich daarbij rekenschap geven van de poëtische opvattingen die ten grondslag lagen aan de negentiende-eeuwse vertaalpraktijk, nauw samenhangend met destijds gehuldigde ideeën over navolging en oorspronkelijkheid.

Tot slot: door aandacht te besteden aan internationaliserende distributiekanaalen, komen ook de intermediairs die deze kanalen vertegenwoordigden beter tot hun recht. Als de schijnwerpers gericht staan op verenigingsbestuurders, vertalers, redacteurs, toneelleiders of uitgevers, treden vanzelf allerlei tot dusver onderbelichte sleutelfiguren in het culturele leven op de voorgrond.<sup>43</sup> Op zichzelf al een goede reden om ter harte te nemen wat de latere hoogleraar Nederlandse letteren J. Prinsen in 1899 schreef over zijn vakgebied:

[...] onze letterkunde is nu wel nooit bepaald dood geweest, wel niet geheel ontbloot van oorspronkelijkheid, maar alles komt toch ten slotte in hoofdzaak neer op een vrij tam volgen van een reeds verouderde mode uit het buitenland. Daarom kan dan ook de studie van onze letterkundige geschiedenis meer nog dan van eenig ander land alleen dan aantrekkelijk worden, wanneer men ze steeds en immer beschouwt in verband met wat er in het buitenland gebeurde.<sup>44</sup>

## Bibliografie

- De Beer 1888 – Taco H. de Beer, ‘Mr. Willem Bilderdijk’s Urzijn en Valentijn’. In: *Noord en Zuid* 11 (1888), 257-272.
- De Beer 1890 – Taco H. de Beer, ‘De studie van de geschiedenis der letterkunde’. In: *Noord en Zuid* 13 (1890), 315-342.
- De Beer 1891 – d.B. [=Taco H. de Beer], ‘Vrouw Snaversnel’. In: *Noord en Zuid* 14 (1891), 190-192.
- De Beer 1895 – Taco H. de Beer, ‘Prospectus’. In: *Noord en Zuid* 18 (1895), I-VII.
- Berg 1919 – Johannes Berg, *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde op de Nederlandsche gedurende de negentiende eeuw*. Amsterdam: A.H. Kruyt, 1919.
- Van den Berg 1996 – W. van den Berg, ‘Rotterdam extra muros: de Literary Society’. In: *De Negentiende Eeuw* 20 (1996), 140-143.
- Bilderdyk 1860-1861 – W. Bilderdyk, *Mengelpoëzy*, herdr. 2 dln. Schiedam: Roelants, 1860-1861.
- Boer-den Hoed 1952 – P.M. Boer-den Hoed, ‘De studie van de Scandinavische invloeden op de Nederlandse literatuur’. In: *Neophilologus* 36 (1952), 234-240.
- Boulangé 1989 – F. Boulangé, *Koninklijke Nederduitsche Schouwburg. Chronologische lijst van programma’s uitgevoerd door de ‘Zuid-Hollandsche Tooneelstukken’ in de Koninklijke Schouwburg Den Haag (1815-1834)*, [Amstelveen 1989].
- Boulangé 1991 – F. Boulangé, *Koninklijke Nederduitsche Schouwburg. Chronologische lijst van pro-*

43 Broomans 2004 demonstreert dit voor de transfer van Scandinavische literatuur rond 1900.

44 Prinsen 1899: 499-500.

- gramma's uitgevoerd door de 'Zuid-Hollandsche Tooneelstenen' in de Koninklijke Schouwburg Den Haag (1835-1858)*, [Amstelveen 1991].
- Brandt Corstius 1961 – J.C. Brandt Corstius, 'Willem de Clercq als literatuurhistoricus en comparatist'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Nieuwe Reeks, 1961, afl. 1-4. Gent: Secretariaat der Academie, 1961.
- Broomans 2004 – Petra Broomans, "The Splendid Literature of the North". *Women Translators and Intermediaries of Scandinavian Women Writers around 1900*. In: Van Dijk et al. 2004, 307-323.
- De Bruijn 2006 – J.T.P. de Bruijn, 'De Perzische muze in de polder'. In: Marco Goud & Asghar Seyed-Gohrab (red.), *De Perzische muze in de polder. De receptie van Perzische poëzie in de Nederlandse literatuur*. [Amsterdam]: Rozenberg, [2006], 13-46.
- Bruézière 1983 – Maurice Bruézière, *L'Alliance française. Histoire d'une institution*. [Paris:] Hachette, [1983].
- Busken Huet 1882-1884 – Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*, 2 dln. in 3 bdn. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1882-1884.
- Buijnsters & Buijnsters-Smets 2001 – P.J. Buijnsters & L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw*. Zwolle: Waanders, [2001].
- Chaubet 2006 – François Chaubet, *La politique culturelle française et la diplomatie de la langue. L'Alliance Française (1883-1940)*, préface de Jean-François Sirinelli. Paris etc.: L'Harmattan, 2006.
- De Clercq 1824 – Willem de Clercq, *Verhandeling ter beantwoording der vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaanse, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen [...]*, Amsterdam: Pieper en Ipenbuur, 1824 [2<sup>e</sup> dr. 1826].
- Van Dijk et al. 2004 – Suzan van Dijk et al. (eds.), *'I Have Heard About You'. Foreign Women's Writing Crossing the Dutch Border: from Sappho to Selma Lagerlöf*. Hilversum: Verloren, 2004.
- Dongelmans 2001 – B.P.M. Dongelmans, 'The Widening Circle. Contacts between Dutch and English Publishers and Booksellers in the Second Half of the Nineteenth Century'. In: Lotte Hellinga-Querido et al. (eds.), *The Bookshop of the World. The Role of the Low Countries in the Book-Trade, 1473-1941*. 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2001, 285-295.
- 'Fraaie literatuur' 1884 – 'Fraaie literatuur in 1883-84'. In: *Noord en Zuid* 7 (1884), De Bibliotheek, 65-93.
- Gallas 1927 – K.R. Gallas, 'Les recherches sur les rapports littéraires entre la France et la Hollande pendant trois siècles. Histoire et état actuel'. In: *Revue de Littérature Comparée* 7 (1927), 316-335.
- Geers 1953 – G.J. Geers, 'De studie van Spaanse invloeden op de Nederlandse literatuur'. In: *Neophilologus* 37 (1953), 193-202.
- Gillhoff 1938 – Gerd Aage Gillhoff, *The Royal Dutch Theatre at The Hague 1804-1876*. The Hague: Nijhoff, 1938.
- Van Gorp 1996 – H. van Gorp, 'De receptie van de Gothic Novel (griazelroman) in de Nederlandse literatuur (1790-1850)'. In: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3 (1996) 1 (juni), 1-23.
- Grit 1994 – Diederik C. Grit, *Driewerf zalig Noorden. Over literaire betrekkingen tussen de Nederlanden en Scandinavië*. [Maastricht]: Universitaire Pers Maastricht, 1994.
- Handelingen 1949 – Handelingen van het achttiende Vlaamse Filologencongres, Gent 19-21 april 1949*. [z.p. 1949].
- Hausdorf 2004 – Anna Hausdorf, 'The Reception of 19th-century German Women Novelists and the Influence on their Dutch Counterparts'. In: Van Dijk et al. 2004, 254-274.
- Von Hellwald 1880 – Ferdinand von Hellwald, 'De invloed van Duitschland op de Nederlandsche letterkunde'. In: *Noord en Zuid* 3 (1880), 280-294.
- Hermans 1991 – Theo Hermans (samenst.), *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst*. 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1991.
- Den Hertog 1889 – C.H. den Hertog, 'De taalstudie der onderwijzers, V'. In: *Noord en Zuid* 12 (1889), 97-115.
- Kalff 1906-1912 – G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, 7 dln. Groningen: Wolters, 1906-1912.
- Van Kalmthout 1998 – A.B.G.M. van Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*. Hilversum: Verloren, 1998.
- Van Kalmthout 2004a – Ton van Kalmthout, 'De Hollandsche Schouwburg 1804-1876'. In: Paul Ko-

- renhof (red.), *De Koninklijke Schouwburg (1804-2004). Een kleine Haagse cultuurgeschiedenis*. Zutphen: Walburg Pers, 2004, 48-79.
- Van Kalmthout 2004b – Ton van Kalmthout, 'De schelmerij van Plagiarius, Over letterdieverij in de negentiende eeuw'. In: *De Negentiende Eeuw* 28 (2004) 1 (mrt.), 65-87.
- Van Kalmthout 2007 – Ton van Kalmthout, 'Middelaars tussen de grote volken. Literatuuronderwijs en vertaalwezen in Nederland tussen 1880 en 1940'. In: *Filter* 14 (2007) 3, 5-12.
- Kloek 1997 – Joost Kloek, *Een begrens'd vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1997.
- Kok 1894 – [A.S. Kok], 'De invloed van Du Bartas in de 17e eeuw'. In: *Noord en Zuid* 17 (1894), 388-390.
- Korpel 1992 – L.G. Korpel, *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropes kader*. Amsterdam etc.: Rodopi, 1992.
- Korpel 1993 – Luc Korpel, *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820*, verzameld en ingeleid door –'s-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1993.
- Koster 2002 – Cees Koster, *De Hollandse vertaalmolen. Nederlandsche beschouwingen over vertalen 1820-1885*, verzameld en inleid door –'s-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 2002.
- Koster & Naaijkens – Cees Koster & Ton Naaijkens, *Een vorm van lezen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1885-1946*, verzameld en ingeleid door –'s-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 2002.
- Kuipers 1983 – Gerhard Kuipers, *Verzamellijst van recensies en vermeldingen van buitenlandse literatuur in de Nederlandse periodieke pers gedurende het tijdvak 1830 tot en met 1839*, samengesteld door –. Utrecht: Instituut voor Algemene Literatuurwetenschap, 1983.
- Kuitert 1993 – Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900 [...]*. Amsterdam: De Buitenkant, 1993.
- Leemans 2006 – Inger Leemans, 'The Earthly Race One Family. The Interconnection of the Dutch and German Book Trade, 1750-1840'. In: Marieke van Delft et al. (eds.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. [Zutphen:] Walburg Pers, [2006], 137-156.
- Luger 1996 – Bernt Luger, *Wie las wat in de negentiende eeuw?* Utrecht: Matrijs, [1996].
- Maas 2000 – Nop Maas, 'Hij kleepte zijn muze in het hoerenpak. Tijdgenoten over Jacob van Lennep'. In: *Jaarboek Letterkundig Museum* 9 (2000), 11-38.
- Mehler 1891 – F.Z. Mehler, 'Pieter Langendijk'. In: *Noord en Zuid* 14 (1891), 129-152.
- Meijer & Van Werven 2004 – Annemieke Meijer & Diederik van Werven, "Maar wie, Heeren, leest er Engelsch?" De kennis van het Engels in Nederland rond 1830 en de "English Literary Society". In: Gert-Jan Johannes e.a. (red.), *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek [...]*. Leiden: Prima Vera Pers, 2004, 63-84.
- N.B. 1857 – N.B., 'Vertalingen in het Nederlandsch der werken van Lord Byron'. In: *De Navorscher* 7 (1857), 182.
- Van Nuffel 1954 – Robert O.J. van Nuffel, 'Hoe ver staan we met de studie van de invloed der Italiaanse literatuur op de Nederlandse'. In: *Neophilologus* 38 (1954) 2 (apr.), 85-93.
- Paap 1898 – W.A. Paap, *Vincent Haman*. Amsterdam: Versluys, 1898.
- Prinsen 1899 – J. Prinsen J.Lz., 'Renaissance en Humanisme'. In: *Noord en Zuid* 22 (1899), 481-508.
- Riewald & Bakker 1982 – J.G. Riewald & J. Bakker, *The Critical Reception of American Literature in the Netherlands 1824-1900. A Documentary Conspectus from Contemporary Periodicals*. Amsterdam: Rodopi, 1982.
- Schenkeveld 1985 – M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur*, Groningen: Wolters, 1962.
- Simons 1985 – Ludo Simons, *Vlaamse en Nederduitse literatuur in de 19de eeuw*, 2 dln., Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1985.
- De Smaele 1952 – Paul de Smaele, 'Hoever staan we met de studie van den invloed van de Franse letterkunde op de Nederlandse?'. In: *Neophilologus* 36 (1952), 129-140.
- Tollens 1839 – [H. Tollens Cz.], *Dichtbloemen, bij de naburen geplukt*. Leeuwarden: Suringar, 1839.
- Visser 2004 – Irene Visser, 'American Women Writers in the Dutch Literary World 1824-1900'. In: Van Dijk et al. 2004, 281-299.
- Waegemans & Willemsen 1991 – Emmanuel Waegemans & Cees Willemsen, *Bibliografie van Russische literatuur in Nederlandse vertaling 1789-1985 / Bibliografija ruskoj literatury v niderlandskom perevode 1789-1985*. Leuven: Universitaire Pers, 1991.
- Van der Weel 2000 – A.H. van der Weel, 'The Rise of the English Book in the Netherlands, 1840-1900'. In: *Quaerendo* 30 (2000), 277-287.

- Van der Weel 2006 – A.H. van der Weel, ‘Nineteenth-century Literary Translations from English in a Book Historical Context’. In: Martine de Clercq et al. (eds.), *Textual Mobility and Cultural Transmission / Tekstmobiliteit en culturele overdracht*. Leuven: Leuven University Press, 2006, 27-40.
- Wezel 1996 – René Wezel, ‘Hoe nationaal is nationaal? De negentiende-eeuwse Nederlandse typebeschrijving in internationaal verband’. In: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3 (1996) 1 (juni), 24-35.
- Wilhelm 1999 – Frans Wilhelm, ‘The English Reading Society, 1792-1817. Een oud Engels leesgezelschap in Nederland’. In: *De Negentiende Eeuw* 23 (1999), 129-142.
- Willemsen 1989 – Cees Willemsen, ‘De droesem van de Russische ziel. De receptie van de Russische literatuur in Nederland’. In: M. Roholl e.a. (red.), *De lage Landen en de Sovjet Unie. Beeldvorming en betrekkingen*. Amsterdam: Mets, 1989, 131-140 en 179-181.
- Willemsen 1989-1990 – Cees Willemsen, ‘De receptie van de Russische literatuur in Nederland: 1789-1989’. In: *Tijdschrift voor Slavische Literatuur*, afl. 4 (apr. 1989), 61-68; afl. 5 (aug. 1989), 68-77; afl. 6 (dec. 1989), 68-72; afl. 7 (juni 1990), 64-70.
- Te Winkel 1922-1927 – J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, 2<sup>e</sup> dr. 7 dln., Haarlem: Bohn, 1922-1927 [1<sup>e</sup> dr. 1907-1921].
- Van Zonneveld 1978 – P.A.W. van Zonneveld, ‘De receptie van immorele literatuur in de 19<sup>e</sup> eeuw’. In: R.T. Segers (red.), *Receptie-esthetica. Grondslagen, theorie en toepassing*. [Amsterdam:] Huis aan de Drie Grachten, [1978], 109-124.

## Adres van de auteur

Huygens Instituut KNAW  
 Postbus 90754  
 2509 LT Den Haag  
 ton.van.kalmthout@huygensinstituut.knaw.nl